

Comparative Studies of Typology of Decorative Patterns and Chronology of the Old Jame Mosque (Atigh Mosque) of Sheikh Ahmad-e Jam with an Archaeological Approach

Faramarz Sabermoghadam¹, Haeideh Khamseh^{2*}, Mohammad Mortezaie³

1. PhD Candidate of Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor Department of history and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Associate Professor Research Institute of Cultural Heritage & Tourism, Tehran, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/08/06;

Accepted: 2021/09/19;

Published Online 2021/12/12

 [10.30699/athar.42.3.340](https://doi.org/10.30699/athar.42.3.340)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Haeideh Khamseh

Assistant Professor
Department of history and
Archaeology, Science and
Research Branch, Islamic
Azad University, Tehran, Iran

Email:

hkhamseh72@yahoo.com

ABSTRACT

The Complex of Sheikh Ahmad-e Jam tomb has been among the great works of Iranian architecture over time, one of the main areas of mysticism and Sufism in eastern Iran and the land of Khorasan. This importance has been due to the charismatic personality of Sheikh-e Jam and his descendants, who play an important role in the prosperity of these buildings, especially in the 8th / 14th century and towards the Ilkhanid era. Despite the historical status, many architectural values have been neglected in connection with mysticism. Among the monuments in the tomb of Sheikh Ahmed-e Jam, the structure of the old Jame Mosque (Atigh Mosque), which has been affected by the architectural works of the eighth century A.H, who was the founder of the "Khajeh Radhi-aldin Ahmad" ; but far enough studies on historical cognition , architectural typology and comprehensive studies have not been conducted on this construct. The purpose of this study is to survey the paradigms of architecture and the stylistics of the Old Jame Mosque and its decorative elements and compare the data using documents and evidence regarding restoration and reconstruction of the elements, from the archaeological point of view. Also, to recognize the structural patterns and function of the structure at the time of construction and accuracy in chronology. This research is fundamental in terms of purpose and has been done using a descriptive, analytical and comparative approach to collect data from library studies, observation and analysis of evidence. The results of the examinations and research with the archaeological approach to the old Jame Mosque, using remaining reports and documents restoration of the work, contained valuable structural points, in terms of its typology and history, which showed that Jame Mosque was constructed differently from other monuments of the of Sheikh-e Jam Complex and with several applications in the first half of the 8th /14th century and has undergone spatial changes over time.

Keywords: Atigh Mosque Architecture, Khajeh Radhi-aldin Ahmad, Old Jame Mosque, Sheikh Ahmad-Jam tomb, The complex of Sheikh Ahmad-Jam

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Sabermoghadam, F., Khamseh, H., & Mortezaie, M. (2021). Comparative Studies of Typology of Decorative Patterns and Chronology of the Old Jame Mosque (Atigh Mosque) of Sheikh Ahmad-e Jam with an Archaeological Approach. *Athar*, 42(3), 340-363.

مطالعات تطبیقی گونه‌شناسی^۱ معماری، الگوهای آرایه‌ای و گاه‌نگاری مسجد جامع قدیم (مسجد عتیق) در مجموعه شیخ احمد جام، با رویکرد باستان‌شناسی

فرامرز صابر مقدم^۱، هائیده خمسه^{۲*}، محمد مرتضایی^۳

۱. دانشجوی دکتری تخصصی باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۱۵

پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۸

انتشار آنلاین: ۱۴۰۰/۰۹/۲۱

نویسنده مسئول:

هائیده خمسه

استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

پست الکترونیک:

hkhamseh72@yahoo.com

خلاصه

مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام، در زمره آثار فاخر معماری ایرانی، در طول زمان، یکی از کانون‌های عمده عرفان و تصوف در شرق ایران و سرزمین خراسان بوده است. این اهمیت در طول زمان مرهون الهام‌بخشی شیخ جام و بازماندگانش بوده که نقش مهمی در رونق بناهای آن به‌ویژه در قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ و مقارن با حاکمان ایلخانی داشته‌اند. با وجود جایگاه تاریخی، تاکنون بسیاری از ویژگی‌های معمارانه در این مجموعه، در ارتباط با بزرگان عرفان ناشناخته و مغفول مانده است. از جمله این ابنیه در مزار شیخ احمد جام، مسجد جامع قدیم یا مسجد عتیق از آثار معماری قرن هشتم هجری است که بنابر متون بانی آن «خواجه رضی‌الدین» بوده؛ اما تاکنون بررسی‌های کافی در زمینه شناخت تاریخی، گونه‌شناسی معماری و مطالعات جامع روی این بنا صورت نگرفته است. هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی الگوهای معماری و سبک‌شناسی مسجد جامع قدیم و مطالعه آرایه‌های آن و تحلیل و مقایسه تطبیقی داده‌ها، با بهره‌گیری از اسناد و شواهد قبل و بعد از مرمت و بازسازی عناصر، از دیدگاه باستان‌شناسی، برای شناخت الگوهای ساختاری و عملکرد این بنا در زمان ساخت و تدقیق در گاه‌نگاری مؤثر بوده است. این پژوهش از نظر هدف بنیادی بوده و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی انجام و برای گردآوری داده‌ها نیز از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی‌های مشاهده‌ای و تجزیه و تحلیل بهره گرفته شده است. نتایج مطالعات و تحقیقات با رویکرد باستان‌شناسی بر روی مسجد جامع قدیم، با بهره‌گیری از گزارش‌های باقی‌مانده و اسناد قبل و در حین مرمت اثر، حاوی نکات ارزشمند ساختاری، به لحاظ گونه‌شناسی و تاریخ معماری این بنا بود که نشان داد مسجد جامع با شیوه‌ای متفاوت از دیگر بناهای مجموعه شیخ جام و با چندین کاربرد، در ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ بنیان گردیده و در طول زمان دچار تغییرات فضایی شده است.

کلیدواژه‌ها: خواجه رضی‌الدین احمد، مجموعه شیخ احمد جام، مزار شیخ احمد جام، مسجد جامع

قدیم، معماری مسجد عتیق

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (بازت ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

صابر مقدم فرامرز، خمسه هائیده، مرتضایی محمد. (۱۴۰۰). مطالعات تطبیقی گونه‌شناسی معماری، الگوهای آرایه‌ای و گاه‌نگاری مسجد جامع قدیم (مسجد عتیق) در مجموعه شیخ احمد جام، با رویکرد باستان‌شناسی. *فصلنامه علمی اثر*، ۴۲(۳)، ۳۶۳-۳۴۰.

مقدمه

مطالعه آفرینش‌های معمارانه، تزیینات وابسته به آنها و انطباق تاریخ بنیان در مجموعه‌های تاریخی، به دلیل نبود اسناد و شواهد مکتوب تاریخی، یکی از مهم‌ترین موانع پیش روی پژوهشگران و باستان‌شناسان در سیر انجام تحقیقات اسنادی به شمار می‌آید. شواهد موجود و پژوهش‌های پیشین، گویای این واقعیت است که مجموعه معماری‌ها از نظر الحاق ابنیه و ایجاد فضاها در طول زمان، روالی تکرارپذیر ندارند و بیشتر آنها به اقتضای عواملی از جمله نوع مجموعه و کاربری‌های آن، اقبال رجال سیاسی و حکومتی و جایگاه شخصیت مذهبی، عرفانی و دانشی که وجود این بناها نشانه تکریم و احترام به وی است، از نظر فرم، معماری و ساختار با یکدیگر تفاوت‌های اساسی دارند. مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام، یکی از اماکن تاریخی مرتبط با تصوف و عرفان ایران در دوره اسلامی است که بر مبنای شواهد موجود، در قرون و اعصار گذشته بناهایی متعدد با کاربری‌های متفاوت دارد و بنا به ارادت به شیخ جام (۵۳۶-۴۴۱ ق/ ۱۰۶۲-۱۱۵۷) بنیان شده است. یکی از بناهای این مجموعه، معروف به «مسجد جامع قدیم» با وجود جایگاه تاریخی، به دلیل مطالعات ناکافی، از آثار کمتر شناخته‌شده معماری ایرانی است. از جمله ویژگی بارز ساختمانی این بنا، متفاوت بودن ساختار معماری آن با دیگر بناهای مجموعه و نوع تزییناتی است که در فضای داخلی آن دیده می‌شود؛ بنابراین مطالعه و تحلیل ساختارگرایی شاخصه‌های عناصر و الگوهای پدیدآورنده ساختمانی و گونه‌شناسی کالبدی، تاریخ معماری بنا (مجموعه تغییرات سازه‌ای)، بررسی وجوه اشتراک و افتراق در بحث زیباشناختی تزیینی (کتیبه و نقوش) به همراه تفسیر هنری و معناشناسی آنها، انجام آنالیزهای آزمایشگاهی (باستان‌سنجی) و از همه مهم‌تر تدقیق در دستیابی به گاه‌نگاری این بنا، با کاربرد داده‌های مربوط به قبل و در حین مرمت و بازسازی از دیدگاه باستان‌شناسانه، از اهداف متمایز این پژوهش به شمار می‌آید. پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح می‌شود، ماهیتی ساختاری داشته و با مطالعات تطبیقی

مطرح شده است. این پرسش‌ها عبارت‌اند از: ۱. مسجد جامع قدیم براساس چه الگوهای معماری و عناصر تزیینی شکل گرفته است؟ ۲. الحاق این بنا به مزار شیخ جام، حامل چه مفهوم و عملکردی بوده است؟ ۳. شواهد به دست آمده از مباحث برنامه‌های مرمتی مسجد جامع قدیم، تا چه مرتبه‌ای می‌تواند تکمیل‌کننده اطلاعات باستان‌شناسی این بنا باشد؟ این پژوهش به منظور دستیابی به نتایج علمی با مدل و روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

مسجد جامع قدیم، از جمله ابنیه‌ای است که در کلیت معماری و فضاهای مجموعه تاریخی شیخ احمد جام، به دلیل ناشناخته بودن ماهیت، از نظر مطالعاتی کمتر به آن توجه شده و پژوهش‌های محدود و موردی بر روی آن صورت گرفته است. برای نخستین بار، نقشه این بنا را «ماک کول»^۲ در سال ۱۹۳۸ م برای مؤسسه آسیایی ترسیم کرد (Golombek, 1985). پیش از اقدامات مرمت و بازسازی مسجد جامع قدیم توسط کارشناسان دفتر فنی خراسان «دونالد. ن. ویلبر»^۳ در سال ۱۹۳۹ در کتاب «معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان» (Willber, 1986) و «لیزا گلمبک»^۴ در سال ۱۹۶۶ در مقاله خود به مطالعه این بنا پرداختند. عبدالحمید مولوی، در سال ۱۳۵۴ در بخش فصل جام آثار باستانی خراسان، قسمتی را به معرفی این بنا اختصاص داد. یعقوب دانش‌دوست، مسئول و رئیس دفتر فنی خراسان نیز در یک گزارش کلی از اقدامات مرمتی و حفاظتی مزار شیخ جام بخشی از برنامه‌ها و اقدامات صورت گرفته در مسجد جامع قدیم را منتشر کرد (Daneshdost, 1985). فرامرز صابرمقدم در دو کتاب جداگانه، مجموعه معماری-آرامگاهی شیخ احمد جام (Sabermoghadam, 2004) و میراث جام (Sabermoghadam, n.d)، مسجد جامع قدیم را در کنار دیگر ابنیه مجموعه شیخ جام معرفی و بررسی کرد. علاوه بر این پژوهش‌ها، عکاسان و محققانی بوده‌اند که با عکس‌های خود وضعیت این بنا را حداقل از دوره قاجار تا پهلوی اول، از دریچه دوربین به تصویر کشیده‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش بر اساس هدف، از نوع تحقیقات اقدام‌پژوهی بنیادی بوده و از نظر ماهیت و روش از نوع ترکیبی در قالب توصیفی، تبیینی، تحلیل‌های وابسته به آن و درنهایت با رویکرد تطبیقی صورت گرفته است. اطلاعات پژوهش پیش رو، به سه روش کتابخانه‌ای و اسنادی، بررسی مشاهده‌ای (پیمایشی و میدانی) و به‌کارگیری شیوه‌ها و ابزار تجزیه و تحلیل داده‌ها شامل مطالعات تطبیقی، آنالیز فیگورهای تزئینی و بررسی‌های آزمایشگاهی و باستان‌سنجی، گردآوری و توسط نگارندگان تدوین شده است. اجزای عناصر ساختمانی و عناصر تزئینی در فضای داخلی مسجد جامع قدیم، از متغیرهای این پژوهش بوده است.

یافته‌های پژوهش

نگاهی گذرا به مجموعه تاریخی شیخ جام

مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام و محوطه‌های وابسته به آن از نظر گستردگی و وسعت، مساحتی حدود ۷۰۸۳۷ مترمربع و محیط تقریبی ۱۱۴۱/۷۳ متر را به خود اختصاص داده است که از این مقدار، به‌طور تقریبی ۱۰۰۲۶ مترمربع اختصاص به زیربناها دارد. این مجموعه تاریخی در شهر تربت جام واقع شده و به‌دلیل وجود ارزش‌های زیباشناختی و ممتاز معمارانه و آرایه‌های وابسته به این بناها به شماره ۱۷۴ در تاریخ پانزدهم دی‌ماه ۱۳۱۰ ش در فهرست آثار غیرمنقول ملی قرار گرفت. با توجه به فراز و نشیب‌ها و تحولات معماری و در نظر گرفتن پیشینه و جایگاه تاریخی، امروزه مجموعه شیخ جام متشکل از ابنیه و فضاهایی با کاربری‌های متفاوت، شامل گنبدخانه (خلوتخانه)، مسجد جامع قدیم، ایوان و سردر، مسجد کرمانی، گنبد سفید، فضای سراچه، مدرسه جلالی فیروزشاهی، مسجد جامع نو، بنای حوض انبار و شبستان زمستانی است. طبق آخرین پژوهش‌ها قدمت بناهای مورد اشاره از سده هفتم هجری تا دوره قاجار را در بر می‌گیرد.

موقعیت مکانی و دسترسی‌های مسجد جامع قدیم

بنای «مسجد جامع قدیم» معروف به «مسجد عتیق» از نظر موقعیت به‌طور حدودی در قسمت جنوب غربی مجموعه واقع شده و از نظر نسبت مکانی با بناهای پیرامونی، در ضلع شمالی آن، بنای گنبد یا خلوتخانه و در ضلع غربی آن قسمتی از صحن

وسیع مسجد جامع جدید (نو) واقع است. امتداد ضلع شرقی مسجد جامع قدیم نیز به ساختار معماری مسجد کرمانی می‌پیوندد و از ضلع جنوبی به فضای باز مجموعه منتهی می‌شود. (شکل ۱). با وضعیت فعلی مجموعه شیخ جام، دسترسی به مسجد جامع قدیم از دو طریق امکان‌پذیر است. مسیر ارتباطی از فضای سراچه به مسجد جامع جدید و سپس ورودی مسجد جامع قدیم و همین‌طور به واسطه وجود درگاه و در تعبیه شده در انتهای ضلع جنوبی و نمای جنوب غربی مجموعه متصل به دیوار بیرونی مسجد کرمانی که مسیر دسترسی به این بنا ایجاد شده است (شکل ۲).

شکل ۱. مجموعه شیخ احمد جام و موقعیت مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۲. موقعیت مسجد جامع قدیم در مجموعه تاریخی شیخ احمد جام (منبع: Technical reports of Jam Tomb, n.d)

توصیف معماری مسجد جامع قدیم

چلیپایی شبستان با عرض ۵ متر در میان شبستان یکدیگر را قطع کرده و تلاقی آنها فضایی را به مساحت ۲۵ مترمربع با کارکرد چشمه مرکزی و محل ایجاد عنصر گنبدی، فراهم کرده است (Sabermoghadam, 2004). (شکل ۳). درحقیقت سازه زیر گنبد مسجد جامع قدیم، از چهار تویزه آجری هم‌اندازه تشکیل شده که بار طاق میانی را تحمل می‌کرده است (شکل ۴). معماران این نوع طاق را یکی از پیشرفته‌ترین فنون طاق‌سازی نمونه ایرانی که ساختار آن بر مبنای تویزه و باریکه طاق شکل گرفته، معرفی کرده است (Memarian, 1988).

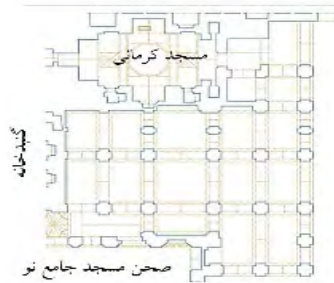
شکل ۳. الگوهای ساختمانی و چشمه مرکزی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

مسجد جامع قدیم، یکی از مهم‌ترین و بحث‌انگیزترین بناهای مجموعه تاریخی شیخ احمد جام به شمار می‌آید که برای شناخت بیشتر این بنا باید بررسی و تحلیل‌ها را معطوف به فواصل زمانی پیش از مرمت، آغاز فعالیت‌های بازسازی و احیاء و پس از مرمت کرد. امروزه آنچه از فراز و نشیب‌های زمانه باقی مانده، حاکی از تغییراتی است که در طرح و نقشه اولیه مسجد جامع ایجاد شده است؛ به طوری که پیش از عمده تغییرات، زیربنای تقریبی آن بنا ۵۳۷ مترمربع بوده است. در تقسیم‌بندی سبک‌شناسی معماری ایران، این اثر، بنایی پای‌گرفته با تلفیقی از معماری و سازه، که با توجه به ویژگی‌هایی نظیر نیارش^۵، پیمون‌بندی و بهره‌گیری از عناصر یکسان، کاربرد هندسه در طراحی معماری، بزرگنمایی فضا، نوع پلان، کاربرد عناصر خاص، محاسبات دقیق بنا و نماسازی ماندگار، در فهرست بناهای ساخته شده معروف به شیوه آذری قرار می‌گیرد. پیرنیا یکی از ویژگی‌های این سبک معماری را وجود طاق‌هایی مانند آهنگ، کلنبو و طاق و تویزه می‌داند که میان آنها به روش کجاوه و خوانچه‌پوش^۶ پر شده است. خوانچه‌پوش، کنایه از روپوش خوانچه است و در اصطلاح بنایان، سقفی که محدب نباشد. تاق و تویزه از نوع خوانچه‌پوش شبستان‌های بزرگ طرفین گنبدخانه مسجد جامع یزد را نیز پوشش داده است (Pimia, 2016). این طاق با ساختمانی ساده، بارهای وارده از پوشش اصلی خود را روی باریکه طاق‌هایی که با کمک تویزه‌های گچی که به‌طور موازی ساخته و با آجر پوشیده شده‌اند، انتقال می‌دهد. شبستان مسجد جامع تبریز، مدرسه آقا در کاشان و بنایی در زواره با این نوع طاق پوشش یافته‌اند (Memarian, 1988).

کالبد معماری مسجد جامع قدیم، فضایی است شبستانی با پایه طاق‌های آجری مربع شکل ۱۶۰ سانتی‌متری و طاق‌های دوطبقه که محدوده‌ای به مساحت تقریبی ۸۲ مترمربع فاقد آشکوبه دوم است. شبستان با ارتفاع ۱۰/۵ متر، شامل پنج رواق در جهت محراب و شرقی غربی و سه رواق در سمت و سوی شمالی-جنوبی با پهنای ۳/۸۰ متر است. دو رواق محوری و

شکل ۶. قسمتی از شبستان مخروطی
جامع قدیم (Violet, 1912)

شکل ۵. پلان مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

شکل ۴. پوشش خوانچه پوش بر روی چهار تویزه آجری -
مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

از این بنا بوده است (شکل ۶). ویلبر با ارائه نقشه‌ای از «دیز»^۷ یادآور می‌شود: «محدوده‌های علامت زده شده در وضع خیلی بدتر از آنچه «دیز» در سال ۱۹۳۷ میلادی مشاهده کرده است، قرار دارد» (شکل ۷) (Willber, 1986). به نظر ویلبر، محدوده‌های مشخص شده از لحاظ تاریخ قدیمی‌تر از قسمت‌های مجاور خود است. وی در این مطالعات، مسجد جامع قدیم را به نقل از کتب و نشریات دیگر، «نمازخانه سنی» نامیده و از پلان و طرح و نقشه ساختمانی آن با ساختار پنج شبستان و جرزهایی با طاق آجری که پوشیده از گچ‌بری بوده نقطه مرکزی (چشمه میانی) آن گنبدی داشته یاد کرده است (شکل ۸). ویلبر سطوح داخلی طاق‌های سمت جنوبی با پوشش گچی و طرح‌های آجرکاری را با نقوش هندسی غرفه‌های سلطانیه مقایسه کرده است.

لیزا گلمیک از دیگر پژوهشگرانی است که در خلال بررسی دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی شیخ احمد جام، در نقشه ترسیمی، موقعیت مسجد جامع قدیم را پیش از اقدامات مرمتی، در توالی ساختمانی این مجموعه مشخص کرده است (شکل ۹). وی در مقاله‌اش این بنا را که تنها بخش غربی آن بر جای مانده، همان گروه طاق‌های دوطبقه‌ای می‌داند که در مجاورت گنبدخانه قرار دارد. وی معتقد بود، بازسازی کامل مسجد جامع براساس طرح اصلی، عکس‌های قدیمی و بر پایه اظهارنظرها امکان‌پذیر است و پس از تحلیل آنچه از معماری مسجد جامع قدیم باقی مانده، این بنا را فضایی مربع مستطیل سرپوشیده توصیف کرده است که در امتداد محراب، از طریق رواقی شرقی

به‌طور کلی مسجد جامع قدیم، در ابتدا، دارای ۱۲ پوشش طاقی مستطیل شکل و شامل پوشش میانی به فرم مربع بوده است که پس از ساخت مسجد جامع نو در دوره تیموری، به‌منظور ایجاد تناسب در حیاط مسجد، دو پوشش طاقی مستطیل شکل حذف شده است. پوشش‌های این بنا از نوع تویزه‌های دهانه کوچک و بزرگ (با توجه به عرض رواق‌ها) با طاق خوانچه‌پوش بوده و شامل قطعات مختلف کاربردی است که میان تویزه‌ها را پر کرده است. پوشش زیرین طاق‌ها نیز در فضای داخلی، طرح آجرکاری خفته راسته (زیگزاگی) است.

طاق‌های دو طبقه فضای داخلی در امتداد هر دو رواق قرار دارد و نمای برخی از طاق‌های طبقه فوقانی، مشابه با طاق نماهای محراب و دارای تزئینات گچ‌بری است. بررسی معماری بنا نشان می‌دهد، طاق‌های فوقانی که در بلندی ۵ متری فضای داخلی ایجاد شده‌اند، بیشتر عملکرد فضاهای گوشوار به منظور طاق‌سازی و با توجه به یکی از ویژگی‌های سبک آذری، کاربرد آن ارتفاع‌بخشی و پدید آوردن عظمتی مذهبی و معنوی در فضای داخلی مسجد جامع قدیم بوده است (شکل ۵). پیش از الحاقات ساختاری، با توجه به آزاد بودن فضای معماری مسجد جامع در اضلاع جنوبی، غربی و شرقی، نور فضای داخلی این بنا از طاق‌های رو به بیرون تأمین می‌شد.

وضعیت بنا پیش از مرمت و بازپیرایی

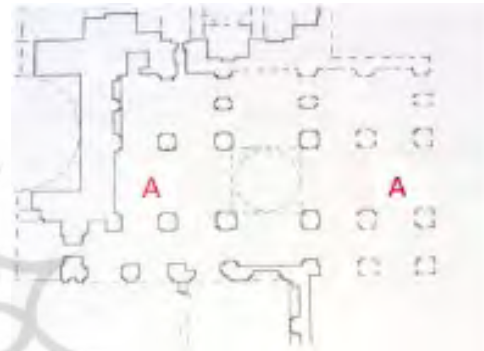
گزارش‌های محدود منتشرشده و تصاویر موجود از وضعیت پیش از مرمت مسجد جامع قدیم، مؤید ویرانه بودن تقریباً نیمی

تویزه‌های طاق‌های مغولی مسجد جامع اصفهان مقایسه کرده است (Golombek, 1985)، اما به لحاظ ساختاری نوع گنبدی که وی در طرح ایزومتریک از معماری بازسازی شده مسجد جامع قدیم ارائه داده است، با عکس تهیه شده به وسیله ویلبر (Willber, 1986) به لحاظ فرم و خیز طاق، با این پوشش، منافات دارد (شکل ۱۰).

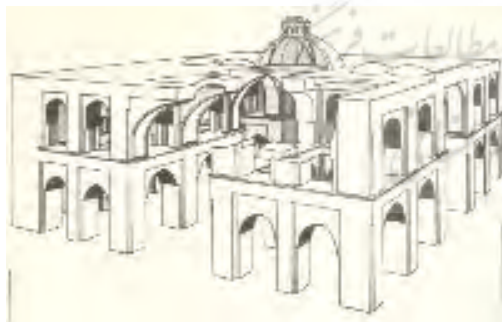
غربی به دو قسمت تقسیم شده و از نقطه میانی آن، رواق دیگری در جهت شمالی جنوبی عبور می‌کند (Golombek, 1985). او با توجه به شواهد معماری از جمله وجود تویزه‌ها و بقایای آنها روی پایه‌های ضلع غربی، آثاری از دو ردیف تزیینات آجری در بدنه غربی بالاتر از بام رواق و عنصر گنبدی در مرکز شبستان با تویزه‌های متقاطع در برخورد این دو رواق، این عناصر را با

شکل ۸. قسمت‌های باقی‌مانده از معماری گنبد مرکزی مسجد جامع قدیم
منبع (Willber, 1986)

شکل ۷. بخش‌های قدیمی مسجد جامع بر روی پلان
«دیز» با حرف (A) مشخص شده است.
منبع (Willber, 1986)

شکل ۱۰. طرح بازسازی مسجد جامع قدیم و گنبد ترسیم‌شده توسط گلمبک
منبع (Daneshdost, 1985; Golombek, 1985)

شکل ۹. پلان معماری بخش باقی‌مانده از مسجد جامع قدیم
منبع (Daneshdost, 1985; Golombek, 1985)

ضلع شرقی مسجد جامع می‌داند که از ستون‌های؟ (پایه) واقع در تویزه‌های گنبد برمی‌خاستند و با طاق‌هایی از نوع خوانچه‌پوش مسقف می‌شد. وی همچنین در بررسی‌های

لیزا گلمبک نشانه‌هایی از عناصر ساختمانی مانند آثار تویزه طاق‌های ضلع شرقی پوشش میانی را شاهدهی بر تقارن فضای اضلاع شرقی و غربی و وجود دهانه‌های دیگری در

شکل ۱۱. طاق‌های دو طبقه مسجد جامع قدیم قبل از مرمت و بازبینی

منبع: (Technical reports of Jam Tomb, n.d)

(Moghaddam & Pirzad, 2021). مطالعات منتشر شده نشان می‌دهد، بسیاری از شواهد و اسناد پنهان در ابنیه مرهون فعالیت‌های متخصصان باستان‌شناس در حین انجام برنامه‌های حفاظت و مرمت بوده است، اما در این میان مشکل اصلی، استنباط و تفسیری است که از نسبت میان حفاظت معماری و تاریخ معماری و چالش‌های پیش رو در حوزه‌های نظری صورت گرفته است (Nikzad & Abuei, 2017). در ماده ۹ منشور ونیز^۹ به این موضوع مهم اشاره شده است، قبل از انجام هرگونه مرمت و پس از آن، باید مطالعه‌های باستان‌شناسی و تاریخی دربارهٔ یادمان صورت بگیرد. حتی برخی متخصصان در رویکرد مرمتی اعتقاد دارند، معمار حفاظتگر باید برای اجرای هر طرحی، با باستان‌شناسان، مهندسان، برنامه‌ریزان، معماران منظر، استادکاران و دیگر کسانی که ممکن است در پروژهٔ بنای تاریخی درگیر باشند، هماهنگی کند (Ayatollahzadeh shirazi, 2003).

از میان این پروژه‌های مرمتی که از تخصص باستان‌شناسان در اجرای برنامه‌های خود سود بردند، باید به گزارش مه‌ریار در بررسی مقدماتی مسجد جامع بروجرد در سال ۱۹۸۳ (Mehryar, 1985) و فعالیت‌های مرمتی مسجد

خود به این نتیجه رسیده است که از محل چشمهٔ مرکزی دو رواق عمود بر هم ساخته شده که طاق‌های دو طبقه را قطع می‌کند؛ یکی از این رواق‌ها در امتداد قبله و دیگری عمود بر آن امتداد بوده و طاق‌های نوع خوانچه‌پوش و کمی پایین‌تر از طاق‌های رواق، امتداد محراب را پوشش می‌داد. قوس‌هایی که در ضلع شمالی رواق نیز قرار داشتند، بقایای آنها در ضلع جنوبی دو طبقه هستند (Golombek, 1985). این محقق، با توجه به وضعیت معماری بنا به این مسئله اشاره کرده است که در میان جرزه‌های طبقهٔ دوم ضلع غربی، دهانه‌های پوشش‌داری ایجاد شده که عبور در فضای ارتباطی اضلاع چهارگانه طبقهٔ دوم را امکان‌پذیر می‌ساخته و در امتداد هر دو رواق، طاق‌هایی دو طبقه قرار داشته است (شکل ۱۱). وی این طاق‌ها را با نمونهٔ مشابه در فضاهای گوشوار یا غلام‌گردش‌های گنبد سلطانیه مقایسه کرده است. کلمبک در مقاله‌اش به این نکته نیز اشاره نموده است که مسجد جامع، درگاه یا مدخل دیگری به ضلع غربی نداشته و رواق شمالی-جنوبی (عمود بر رواق شرقی-غربی) نیز به‌وسیلهٔ طاق‌های پانید^{۱۰} (نظیر پوشش شبستان‌های دو طبقه) پوشیده می‌شد. او دلیل این نظر را وجود کتیبهٔ قرآنی فضای داخلی مسجد می‌داند که از دیوار ضلع شمالی آغاز شده و در دیوار جنوبی پایان می‌یابد (Golombek, 1985).

مطالعات تاریخ معماری مسجد جامع قدیم

به‌طور کلی پژوهش‌های انجام‌شده در حوزهٔ مطالعات تاریخ معماری، مؤید این واقعیت است که حفاظت معماری و تاریخ معماری هر یک مفهوم و حوزه جداگانه‌ای دارند. به‌گونه‌ای که حفاظت، یعنی حفظ اثر تاریخی و استمرار حیات آن و تاریخ معماری به مفهوم شناخت و فهم معماری گذشته است (Nikzad & Abuei, 2017). در این مقوله میراث معماری گستره‌ای است با مجموعهٔ بناها که اجزا و عناصر و ساختار آنها شگفتی‌آفرین است و ذهن انسان را به سمت و سوی تفکر دربارهٔ سازندگان آنها ترغیب می‌کند. این جنبه از میراث، دارای ارزش‌های معمارانه، زیباشناختی، اسناد باستان‌شناسی، اجتماعی و حتی معنوی است (Riahi

ایجاد می‌نمود (Talebi, 2000). وجود ارزش‌های متعدد معماری، ساختاری و عملکردی در کالبد مسجد جامع قدیم مجموعه شیخ جام، عامل مهمی بود برای اینکه نگارندگان این بنا را به‌عنوان یکی از برنامه‌های تدوین‌شده پیمایشی و میدانی، پلان و طرح و نقشه این بنا را از جهات مختلف بررسی کنند.

از آنجا که در مطالعات پیشین، به نوع طرح و نقشه مسجد (شبستانی‌بودن) و وجود عنصر گنبدی در چشمه مرکزی آن اشاره شده بود، با مطالعه جامع پلان بنا در این پژوهش، نکات مهمی در ارتباط با تاریخ معماری مسجد جامع قدیم مشخص شد. تأمل روی اجزای نقشه، این نکته را آشکار کرد که با وجود نشانه‌هایی از عدم تناسب و عناصر الحاقی، در طول زمان پلان اصلی این فضا، دچار تغییر و تحولات کاربردی شده است. بر مبنای تجزیه و تحلیل پلان، به دلیل اینکه دیوارهای مسجد کرمانی در خط جرزه‌های مسجد جامع قدیم واقع گردیده و در قسمتی نیز وارد پلان معماری و دیوارهای طاق شده است، به لحاظ زمانی، ساخت جرز ضلع جنوبی یا دیوار حائل انتهایی مسجد کرمانی بعد از مسجد جامع قدیم صورت گرفته است.

بر طبق پلان ترسیم‌شده (شکل ۱۲)، برای ساخت مسجد کرمانی و به‌منظور اتصال آن به معماری مسجد جامع قدیم که یکی از اصول ساختمانی دوره ایلخانی یعنی در نظر گرفتن مسئله عمده تلفیق و ترکیب فرم بنا بوده است (Willber, 1986) پایه طاق‌های A، B و C که مانعی برای ساخت مسجد کرمانی محسوب می‌شد، حذف شده است؛ به نحوی که با برچیدن این قسمت از پایه طاق‌ها، ایجاد دیوار و طاق‌های عرضی مسجد کرمانی بر روی آن ممکن شده است. درواقع جرز ایجاد شده به نوعی باربر به شمار می‌آید. از طرفی، برای جبران پایه طاق‌های برچیده شده، به جای آن پایه‌های e و f اجرا شده است که توان نگهداری دو طاق را داشته باشد. نقطه B قسمتی است که در پشت آن محراب نفیس مسجد کرمانی قرار دارد (شکل ۱۳).

جامع اصفهان توسط گروه مرمتگر ایزمتو (Ezemeo) از سال ۱۹۷۲ تا ۱۹۷۸ (Galdieri, 1991) اشاره کرد که به موازات پروژه‌های مرمتی، اقدامات پیگردی و کاوش در این بناها صورت گرفته است، اما واقعیت این است که جز تعداد معدودی، همه بناهایی که حفاظت شدند، چنین فرصتی برای آنها پیش نیامد. از جمله این اماکن تاریخی باید به مجموعه تاریخی شیخ احمد جام و به تبع، تمامی ابنیه و فضاهای آن از جمله مسجد جامع قدیم اشاره کرد که بررسی تاریخ معماری و تغییرات صورت‌گرفته روی ساختار این بنا در طول زمان، یکی از مهم‌ترین زمینه‌های مطالعاتی این پژوهش با هدف بازشناسی و خواناسازی ویژگی‌های وضع موجود و گذشته این اثر بوده است.

بررسی و تحلیل پلان معماری

یکی از زمینه‌های مطالعاتی بناهای تاریخی، بررسی روند سیر تحولات و تغییرات در طرح، نقشه و پلان این آثار است. طراحی نقشه، یک الگوی اصلی در معماری دوره اسلامی به شمار می‌آید؛ زیرا به صنوف مهندس، معمار، بنا و ناظران ساختمان‌ها کمک می‌کرد تا اطلاعات کاملی از فن ساختمان، تناسبات طلایی، فضاهای بنا و دسترسی‌ها، نوع پوشش‌ها و جرز دیوارها را روی آن ترسیم کنند. در معماری ایرانی، مسجد، این بنای مقدس، به‌عنوان محل عبادت و اظهار بندگی و مواجهه انسان با کلمه الله، از قداست و عظمت خاصی در فرهنگ اسلامی برخوردار است. همان معنویتی که پوپ آن را تلفیقی از فعالیت‌های سودمند عملی و سمبولیسم نیایشی می‌داند که در همه اشکال آن، حس زیباپرستی ایرانی آن را تحت نظم و انسجام درآورده است (Upham, 1986).

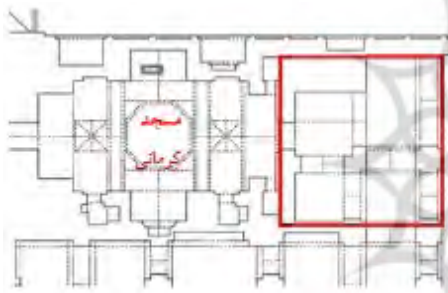
تدقیق در طرح و نقشه مساجد بیانگر آن است که در گذشته، عوامل مهمی در ترسیم پلان این بناهای مذهبی نقش داشته است؛ اینکه معمار با در نظر گرفتن سه عنصر فضا، بنا و انسان، با هدف تأثیرگذاری بر جان و روان مؤمنان و مسلمانان و با تکیه بر اصول اساسی تناسبات و نظم و زیبایی و مقیاس، نوعی تعادل و تعامل در ساختار معماری

شکل ۱۳. موقعیت اتصال جزز انتهای (جنوبی) مسجد کرمانی به مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۱۲. پلان اتصال معماری مسجد کرمانی به جززهای جنوبی و شرقی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۱۴. بخش الحاقی به ضلع جنوبی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

تغییر بعدی که در پلان مسجد جامع صورت گرفته، پس از بنیان مسجد کرمانی بوده است. در این تغییرات ضلع جنوبی بنا را که به‌طور تقریبی مساحت ۸۲ مترمربع را اشغال نموده بود، برای ایجاد فضایی طاق دار، بدون وجود طاق‌های فوقانی گوشوار (دو طبقه) اختصاص داده‌اند. این تحول پلان در نمونه آجرهای مسجد جامع قدیم و نمونه‌های به‌کار رفته در بخش الحاقی مشهود است. از نظر تناسب، افزایش مساحت با مضاعف شدن جرم ساختمانی نسبت عکس دارد؛ بنابراین منظور معمار از این اقدام، ایجاد تعادل، زاویه و تطبیق معماری بوده است (شکل ۱۴). از دیگر رویدادهای تاریخ معماری مسجد جامع قدیم، باید به تخریب طاق گوشه ضلع شمال غربی شبستان واقع در ضلع شمالی موقعیت محراب بنا در دوره تیموری و در زمان بنیان مسجد جامع جدید (نو) اشاره کرد؛ به‌گونه‌ای که طاق مسجد جامع قدیم را تخریب کرده و ستون آجری مسجد جامع جدید جایگزین آن شده است.

برآیند باستان‌شناسی از اقدامات بازسازی و احیای بنا

دفتر فنی خراسان، یکی از زیرمجموعه‌های استانی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران شناخته می‌شد که فعالیت‌های مرمتی خود را از سال ۱۹۶۹ م آغاز کرد. از جمله اقدامات این دفتر در جریان برنامه‌های مرمت بناهای تاریخی خراسان، انجام مطالعات و بازسازی مسجد جامع قدیم بود که این فعالیت‌ها، در سال ۱۹۷۳ م شروع شد. طبق گزارش این دفتر، بنای مسجد (پیش از اقدامات مرمتی) به‌صورت ویرانه‌ای بود که نیمی از آن خراب شده و در مجاورت بیابان و فضای باز قرار گرفته بود (شکل ۱۵). همچنین فضای معماری این اثر در زمان تهیه گزارش، بر اثر نفوذ آب

بازسازی کرد تا از آنها را برای محصورنمودن و به‌عنوان پشت‌بند قسمت‌های باقی مانده استفاده کند. با وجود اینکه هیچ‌گونه فعالیت باستان‌شناسی در مسجد جامع قدیم صورت نگرفته است، متأسفانه به‌دلیل خلاصه‌نویسی و تهیه فهرست، گزارش جامعی از مرمت و بازسازی این بنا که توسط گروه مرمتگران و ناظران تهیه شده باشد، وجود ندارد؛ بنابراین به‌دلیل عدم دسترسی به جزئیات، پیوند بین برداشت‌های باستان‌شناسی و برنامه‌های مرمتی و انطباق این دو غیرممکن به نظر نمی‌رسد، اما واقعیت این است که مجموعه خاک‌برداری‌ها، سونداژها و ایجاد چاهک، بیشتر کاربرد مرمتی داشته و به‌وسیله مرمتگران ایجاد شده است؛ اگرچه حضور تیم باستان‌شناسی در زمان مرمت می‌توانست اطلاعات ذی‌قیمتی را در شناخت مسجد جامع قدیم، به دست دهد. با این حال تجزیه و تحلیل شواهدی که باقی مانده، تا حدودی می‌تواند در مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناسی مسجد جامع قدیم ثمربخش باشد.

شکل ۱۵. نمای شمالی بقایای معماری مسجد جامع قدیم، پیش از مرمت

منبع: (Technical reports of Jam Tomb, n.d).

پوشش‌های شبستان ضلع شرقی و گچ‌بری‌های بسیار نفیس آن، اغلب فرو ریخته یا در حال ریزش بوده است (Technical reports of Jam Tomb, n.d) (شکل ۱۶).

با توجه به این وضعیت، بر مبنای تصمیم کارشناسان دفتر فنی خراسان و براساس طرح مرمت، بازسازی این بنا از سمت شرق که در فضای باز قرار گرفته آغاز شد تا موجب تحکیم بخش‌های باقی‌مانده در محدوده محراب، حفاظت از بقایای آن و طاق‌های دو طبقه موجود و احیای کامل این قسمت شود. افزون بر این، در مطالعات مرمتی حفظ و تثبیت کتیبه و تزیینات گچ‌بری نیز لحاظ گردید (Technical reports of Jam Tomb, n.d) (شکل ۱۷). به این منظور، آواربرداری‌ها و سونداژهایی^{۱۰} در دیوار پشت محراب و پایه‌های طرفین صورت گرفت که منجر به پیداشدن فرورفتگی محراب در دیوار انتهایی و میل چاه‌های قنات متروکه قدیمی (؟) گردید. اگرچه در پرونده مرمتی، حفرة کشف شده، بقایای قنات متروکه معرفی شده است، با توجه به اینکه در محدوده مورد اشاره، نمونه دیگری پیدا نشده، می‌توان این اثر را چاهی قدیمی و پرشده فرض کرد که متأسفانه اطلاعات بیشتری از آن در گزارش وجود ندارد. همچنین به‌منظور شناسایی ادامه پی‌های مسجد جامع قدیم، خاک‌برداری از کف حیاط مسجد جامع نو و ضلع غربی مسجد قدیم صورت گرفت. نتیجه این گمانه‌زنی نشان داد، آجرهای شش‌ضلعی بزرگ کف مسجد جامع قدیم که تا جلو محراب امتداد می‌یافت، در واقع می‌توانست معرف محدوده ساختار و کالبد معماری این بنا باشد (Daneshdost, 1985) (شکل ۱۸). در مواجهه با این وضعیت، گروه مرمت دفتر فنی خراسان، با هدف استحکام‌بخشی فضای داخلی، با آرماتورگذاری یک ردیف از پایه‌های مسجد قدیم را احیا و

شکل ۱۷. بلان جانمایی بازسازی پایه‌های شبستان مسجد جامع قدیم

شکل ۱۶. بخشی از تخریب‌های مسجد جامع قدیم

منبع: (Technical reports of Jam Tomb, n.d)

مرمت طاق مسجد جامع قدیم یا تخریب ستون

مسجد جامع نو؟

استانداردهای فرایند حفاظت معمارانه، موضوعی است که پیوندی مستقیم با کیفیت اجرای برنامه‌های مرمتی و معرفی بنا دارد؛ بنابراین حساسیت مرمت و احیا و باززنده‌سازی اثر، زمانی مضاعف می‌شود که بحث اصالت و حفظ تمامیت بنا و وفاداری به اندیشه‌ها و سبک‌های معماری گذشته مدنظر قرار گیرد (Riahi Moghaddam & Pirzad, 2021). از این نظر، تفاوت دیدگاه‌های موجود و تنوع‌پذیری آنها در مقوله احیا و مرمت آثار و ابنیه تاریخی و ابعاد ارزشی و زیباشناختی، چالش‌های اساسی را پیش روی مرمتگران و کارشناسان این فن، در برابر حفظ ماهیت و انسجام تاریخی اثر قرار داده است (Asefi & Radmehr, 2014).

مهندس آیت‌اله‌زاده شیرازی در مقاله علمی خود، ضمن اشاره به این نکته که بحث حفاظت بناهای تاریخی، مستلزم مدیریتی هوشمندانه، قضاوتی معقول و حسی روشن است، در موضوع اخلاق در حفاظت به این نکته مهم اشاره کرده است که در فعالیت‌های مرمت ابنیه و آثار، شواهد تاریخی نباید از بین بروند، مخدوش یا محو شوند (Ayatollahzadeh Shirazi, 2003). چنانچه در سطور پیشین بیان شد، مطالعات تاریخ معماری مسجد جامع قدیم، مؤید این واقعیت است که معمار مسجد جامع جدید (نو) در دوره تیموری در زمان ایجاد ستون‌های شبستان، طاق گوشه ضلع شمال غربی و محراب مسجد جامع قدیم را تخریب کرده است تا ستون

شکل ۱۸. پیداشدن کف‌های قدیمی مسجد جامع قدیم تا محل

محراب و دهانه چاه قدیمی در همان محدوده

منبع (Technical reports of Jam Tomb, n.d)

شکل ۱۹. شبستان مسجد جامع نو و ستون و پوشش آن، پیش از

اجرای رواق شمالی حیاط مسجد

منبع (Daneshdost, 1985)

مسجد جامع قدیم صورت گرفت، اما در باطن، عاملی برای از بین رفتن بخشی از تاریخ و گواه معماری بنا در سده نهم هجری بوده است. (شکل ۲۰ و ۲۱).

مسجد جامع نو جایگزین آن شود (شکل ۱۹)، اما یکی از اقدامات دفتر فنی خراسان در زمان مرمت مسجد جامع قدیم، بازگرداندن این دو بنا به وضعیت پیشین بوده است؛ به طوری که این عمل در ظاهر به منظور تکمیل معماری طاق

شکل ۲۱. ستون تخریب شده توسط گروه مرمت برای ایجاد رواق مسجد جامع نو برای احیای طاق مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۲۰. پلان محل تخریب مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

شکل ۲۲. طاق‌های دو طبقه در عکس قدیمی نقاره‌خانه یا عمارت حظیره

(Golestan Palace photo and file archive, 2020)

بررسی و تحلیل عناصر آرایه‌ای

عامل تزئین به‌عنوان آراسته نمودن ابنیه یا هر اثر هنری که بیانگر اعتلای هنر باشد، در هر برهه‌ای از زمان با توجه به شهود و کشف عوامل توسط هنرمند، در دوران مختلف با تنوع خاصی همراه است. مسجد جامع قدیم از جمله بناهایی است که هنر گچ‌بری سده هشتم هجری (اوج شکوفایی این هنر) با عناصر متنوع و کهن‌الگوهای ایرانی در آن مشاهده

مطالعات تطبیقی معماری

نتایجی که بررسی‌های گونه‌شناسی مسجد جامع قدیم در بازشناسی عناصر و اجزای معماری، نوع قوس‌ها، طاق‌ها و ساختار آنها در پی داشت، تطبیق آن با یکی از ساختمان‌های سده هشتم هجری بود. تنها تصویر تهیه شده از این بنا که به «نقاره‌خانه» یا «عمارت آرامگاه شیخ شهاب‌الدین اهری» از عرفا و شاعران سده سیزدهم میلادی، معروف بوده در مجموعه عکس‌های دوره قاجار آرشیو کاخ گلستان به یادگار مانده است. بنای نقاره‌خانه، تا دوره پهلوی اول، در جانب شمال شرقی «مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری» در شهر اهر قرار داشته و بنا به دلایلی نامعلوم، متأسفانه در سال ۱۹۴۱ م، تخریب شده است (Shafizadeh & Ebrahimi, 2021). این بنا، مشابه مسجد جامع قدیم و مسجد جامع نطنز، دارای شبستانی با طاق‌های دو طبقه و از آثار دوره ایلخانی بوده است (شکل ۲۲). مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری شامل خانقاه، مسجد، ایوانی بلند، مناره‌ها و غرفه‌های متعدد است.

از ابنیه تاریخی که تاریخ بنیان آنها به ثلث نیمه اول سده هشتم هجری بازمی‌گردد، قابل مقایسه است. از جمله این آثار باید از کتیبه‌های مسجد کرمانی مجموعه شیخ جام (۷۱۸ ق / ۱۳۱۸)، مسجد جامع نطنز (۷۰۹ ق / ۱۳۰۹) (Blair, 2008)، صومعه یا چله‌خانه بایزید بسطامی، محراب مسجد ابرکوه، مسجد جامع تبریز و محراب الجایتو (۷۱۰ ق / ۱۳۱۰) نام برد.

شکل ۲۳. کتیبه مادر و فرزند در مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

فضای داخلی مسجد جامع قدیم در نقاط دیگر نیز، دارای کتیبه‌های گچ‌بری است که برای نخستین بار در همین پژوهش، بررسی، خوانش و تحلیل گردید. یکی از این عناصر معماری که کتیبه روی آنها ایجاد شده، محراب‌واره‌هایی (طاق نماهای تزئینی شبیه به محراب) است که به صورت چشمه طاق‌هایی در بالای طاق‌های پایینی در جرزهای ضلع شمال غربی و جنوب شرقی طرفین محراب مسجد جامع قدیم دیده می‌شود (شکل ۲۴). این محراب‌واره‌ها به صورت قرینه بوده‌اند که در حال حاضر از معماری قدیم، تنها محراب‌واره ضلع شمال شرقی دیواره شمال غربی، از نظر وجود کتیبه سالم باقی مانده است، اما محراب‌واره ضلع جنوب غربی، بازسازی شده و تنها قسمت‌هایی از کتیبه حاشیه‌ای آن دیده می‌شود. محراب‌واره ضلع شمال شرقی در حاشیه، مزین به آیه ۲۵۵ سوره مبارکه بقره و قسمتی از آیه‌الکرسی تا «هو العلی العظیم» به خط ثلث است که در لچکی طرفین آن، دو دایره (نمادی از خورشید و ماه) گچ‌بری

می‌شود. علاوه بر وجود کتیبه قرآنی، مشحون از تزیینات متنوع گچ‌بری با عناصر نباتی و هندسی است.

کتیبه‌های مسجد جامع قدیم

کتیبه‌ها در فرم‌ها و اشکال گوناگون، با خطوط متفاوت از مهم‌ترین منابع تاریخی و سندی مستدل و متقن، حاوی آگاهی‌ها و پیام‌هایی از جمله هویت فضاهای معماری، بانی، تاریخ بنیان، اوضاع سیاسی و مذهبی و غیره را در بر دارند (Taghizade & Alimohammadi Ardakani, 2017).

مهم‌ترین کتیبه مسجد جامع قدیم، نوشته‌ای است قرآنی با زمینه‌ای از لاجورد طبیعی و مضامین معناگرایانه و عرفانی در فضای داخلی بنا که یکی از زیباترین کتیبه‌های قرآنی مادر و فرزند (شامل دو ردیف نوشته به موازات و مکمل یکدیگر) در قرن هشتم هجری محسوب می‌شود (شکل ۲۳). این نوشته‌های گچ‌بری برجسته که از دیوار ضلع شمالی آغاز شده و در دیوار جنوبی پایان می‌یابد، شامل دو قلم نگارشی خط کوفی و خوش‌نویسی نسخ است. نوشته مادر (خط پایین) کتیبه‌ای است با آرایه‌هایی از موتیف‌های گیاهی شامل قسمتی از شش آیه اول سوره مبارکه «فتح» و کتیبه فرزند (خط بالایی) به موازات نوشته پایینی حاوی سوره «تبأ» به قلم کوفی است (Sabermoghadam, n.d). گلمبک در مقاله خود با برداشت نادرست، کتیبه مادر را حاوی شش آیه اول سوره فتح به جز چهل و پنج کلمه میانی آن ذکر کرده است (Golombek, 1985).

این نوع کتیبه‌نویسی به لحاظ دو نگارشی، علاوه بر گنبدخانه مجموعه شیخ جام (۷۶۳ ق / ۱۳۶۱)، در ابنیه تاریخی دیگری از جمله تربت خانه گنبد سلطانیه (۷۱۰ ق / ۱۳۱۰) (Hamzelo, 2002)، بقعه پیربکران (۷۱۲ ق / ۱۳۱۲) (Hamzavi & Asalani, 2012)، مسجد جامع ورامین (۷۲۲ ق / ۱۳۲۲)، مقبره سید رکن‌الدین (۷۲۵ ق / ۱۳۲۴)، مسجد جامع ابرقو (۷۳۸ ق / ۱۳۳۷)، بنای امامزاده فضل بن سلیمان آوه و بنای آرامگاهی سید شمس‌الدین (۷۶۷ ق / ۱۳۶۵) شناسایی شده است. کتیبه مسجد جامع قدیم، از نظر نقش‌ها، آرایه‌ها و تزیینات نوشته‌های قرآنی با تعدادی

به کتیبه اصلی بالا رفته‌اند، اما امتداد ستون نماهای طرفین طاق‌های پایینی تا محل خیز قوس طاق ادامه دارد. ستون‌نماهای بلند در بالاترین قسمت شامل کتیبه معقلی (بنایی) و مضمون آن تکرار نام محمد (ص)، به شیوه‌ای موزون و هنرمندانه است و بقیه‌ی نمای آن حاوی کتیبه‌ی طرح مارپیچی مزین به عبارت «الملک لله»^{۱۳} به صورت مکرر و تزیینات گیاهی است. این عناصر نباتی به صورت باندهایی مایل، در فواصل معین، نمای باریک ستون‌ها را آراسته و کتیبه در قسمت‌هایی از آن تکرار شده است. روی این تزیینات گچی انگاره‌هایی از رنگ لاجوردی به کار رفته که در رنگ‌آمیزی زمینه کتیبه اصلی مشاهده می‌شود (شکل ۲۵). اشکال و فرم‌های نباتی و هندسی و ساختارهای تزیینی این دو ستون‌نما، قابل‌مقایسه با نقوش و آژده‌کاری محراب‌نمای گچ‌بری ایلخانی، مکشوفه از لایه‌برداری ازاره ایوان مجموعه شیخ جام و آرایه‌های گچ‌بری صومعه بایزید بسطامی است. همچنین ستون‌نماهای طرفین طاق‌ها، مشابه با قسمت بالای باریک ستون‌های زاویه دیوارها، پوشیده از کتیبه معقلی نام حضرت محمد (ص) است. عبارت معناگرایانه «الملک لله» از قرون اولیه اسلامی مورد توجه حاکمان بوده و در تعدادی از بناهای این دوره وجود دارد. از جمله این نام الهی در ستونچه‌های محراب کوچک سلجوقی مسجد جامع ساوه، مسجد جامع گلپایگان متعلق به عصر سلجوقی، ساق گنبد مسجد ایلخانی کبیر یزد، در شانزده مقرنس زیر گوشوارهای گنبد بقعه ایلخانی سید رکن‌الدین یزد و گنبد مقبره امیرشاه ملک (مسجدشاه) در مشهد از آثار دوره تیموری (سده پانزدهم) شناسایی شده است. علاوه بر آن، کتیبه متعلق به عصر ایلخانی (سده چهاردهم) در موزه گرانا (Dodds, 1992) بر روی ازاره باقی‌مانده از یک بنای مذهبی و در موزه کلیولند (Dodds, 1992) روی پارچه زربفت دیده شده است. کتیبه‌های معقلی مسجد جامع قدیم قابل مقایسه با کتیبه‌های مشابه در مجموعه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز و مسجد اشترجان اصفهان از آثار دوره ایلخانی است.

و فضاهای بین نوشته‌ها با عناصر تزیینی مشابه با تزیینات کتیبه اصلی آراسته شده است.

محراب‌واره ضلع جنوب غربی دارای کتیبه‌ای به قلم کوفی تزیینی همراه با گره هندسی در امتداد دو حرف الف از دو کلمه است که مضمون آن تکرار یک حدیث در حاشیه محراب‌واره است.^{۱۱} بخش ابتدایی این حدیث [الناس نیام] ناقص بوده و در تکرار دوم نیز تا فاذا باقی مانده است. احتمال دارد این حدیث در حاشیه محراب‌واره، چهار بار تکرار شده باشد. این گفتار دینی در منابع اهل سنت از برخی اصحاب و تابعان و در منابع شیعی هم از پیامبر اسلام (ص) و هم از امیرالمؤمنین علی (ع) نقل شده است.^{۱۲} این حدیث به شرح زیر خوانش گردید:

«النَّاسُ نِيَاءٌ مِّمَّ فَإِذَا مَاتُوا [أ] انْتَبَهُو [ب] النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا وَ انْتَبَهُو [أ]»

معنی حدیث: مردم در خوابند و زمانی که از دنیا رفتند، بیدار می‌شوند.

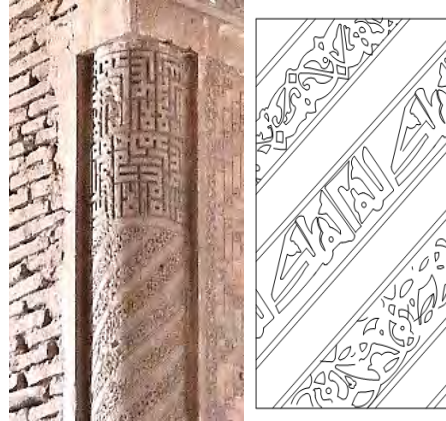

شکل ۲۴. محراب‌واره‌های ضلع شمالی فضای داخلی مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

افزون بر نقاطی که اشاره شد، این بنا در محدوده محراب، دارای ستون‌نماها یا باریک ستون‌هایی است که بر نمای آنها علاوه بر کتیبه، نقوش و طرح‌های گیاهی و هندسی به صورت گچ‌بری ایجاد شده است. این ستون‌نماها، در محل اتصال زاویه دیوارهای اضلاع شمال غربی و جنوب شرقی و در طرفین طاق‌های پایینی این جرزها، ستون نماهای گچی ایجاد شده است. ستون‌نماهای زاویه دیوارها تا محل اتصال

را می‌توان در کاخ‌های عمان، المشتی و سامرا مشاهده کرد. هنر گچ‌بری با سنت‌ها و الگوهای کهن، در قرون میانی نیز ادامه یافت و زینت‌بخش بناهای دوره ایلخانی و تیموری گردید. بناهای ارزشمندی از قرن ۸ هجری / سده ۱۴ دارای الگوهای تزیینی گچ‌بری است که باید از مجموعه بایزید بسطامی، مسجد کرمانی مجموعه شیخ جام، مجموعه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز، محراب شیخ ابوالحسن خرقانی، محراب مسجد اشترجان و محراب‌های کوچه میر در شهر نطنز نام برد.

مسجد جامع قدیم از جمله ابنیه‌ای است که تبلور و تکامل هنر گچ‌بری با مضامین و الگوهای پیش از اسلام و قرون اولیه اسلامی را در دوره ایلخانان، به نمایش گذاشته است (شکل ۲۶). قسمت‌هایی از فضای داخلی این بنا آراسته به گچ‌بری‌های تزیینی بوده که قسمت‌های بسیاری از آنها توسط مرمتگران دفتر فنی خراسان، تثبیت و مرمت شده است (شکل ۲۷). به‌طور عمده، قسمت‌های باقی‌مانده از این تزیینات شامل طرح‌ها و نقوش گیاهی کتیبه قرآنی و آرایه‌های گچی در قالب دیوارنماهای برجسته، استوک‌ها، طرح‌اندازی آجری دیوارها و کلوک‌بندهای گچی است. طرح‌های گچ‌بری‌شده پیرامون حروف و عبارات قرآنی، مجموعه‌ای از نقوش کهن‌الگوی معناگرایانه ایرانی در موتیف‌های گیاهی شامل نقش پالم، روزت، نقوش کاجی شکل، گل نیلوفر، خوشه‌های انگور و برگ مو و برگ‌های کنگر است (جدول ۱). تزیینات گچ‌بری مسجد جامع قدیم که در قالب نقوش هندسی نمود یافته، مجموعه‌ای از زنجیره لوزی‌های متحدالمرکز با طرح‌های آجری زیگزاگی، مثلث‌های داخل هم در نمای دیوارهای کم‌پهنا، شش‌ضلعی، طرح‌های آجری خفته راسته در محل خیز طاق‌ها و ادامه آن تا پوشش زیر قوس‌ها، طرح‌های برجسته‌کاری هندسی بسیار ظریف در اطراف قوس طاق‌نماها را به خود اختصاص داده است. عناصر تزیینی ازاره با طرح گره چینی، شامل نقش یک گل شش‌پر در میان یک شش‌ضلعی منتظم (طرح موسوم به شش و سه سُلی) است. این طرح در آثار گچ‌بری دوره

شکل ۲۵. کتیبه الملك لله به خط کوفی و محمد (ص) در فرم معقلی

بر روی ستون‌نماها، مسجد جامع قدیم
(منبع: نگارندگان)

الگوها و عناصر تزیینی

وجود عناصر تزیینی از جمله هنر گچ‌بری و انگاره‌ای از کاشی معرق، از جمله شاخصه‌های هنری مسجد جامع قدیم در سده هشتم هجری به شمار می‌آید. هنر گچ‌بری از جمله عناصر تزیینی است که کاربرد بیشتری در آرایه‌های مسجد جامع قدیم داشته است. به‌طور عمده هنر گچ‌بری و کاربرد گچ در ایران سابقه‌ای طولانی دارد، اما این هنر پس از آنکه در دوره اشکانی، روش‌مند و از اسلوب ویژه‌ای برخوردار گشت، در عصر ساسانی با شیوه‌ها و سبک و سیاق خاصی به همراه نقوش و موتیف‌های گیاهی و هندسی نظیر پالم (نخل)، گل لوتوس و اکانتوس، تاک و پیچک، نقش بلوط، طرح‌های چلیپا، دایره و منحنی‌ها، مربع، چندضلعی و مثلث، موجب تحولاتی در دیگر هنرهای این دوره و سپس هنرهای قرون اولیه اسلامی در ایران و فراتر از مرزهای این سرزمین باستانی شد. از معماری‌های دوره ساسانی که آثار گچ‌بری در آنها به مرحله تکامل رسیده، می‌توان به کاخ‌های بیشاپور، چال‌ترخال، تیسفون، کیش و... اشاره کرد. همچنین با تحولاتی که در هنر گچ‌بری با آمیختگی تعالیم دوره اسلامی روی داد، به تدریج علاوه بر تداوم سبک هنری دوره ساسانی، موتیف‌های سیمرغ، برگ‌های انگور، گل و بوته، نقوش اسلیمی و ختایی در این آثار به کار رفت که نمونه این طرح‌ها

از دیگر الگوها و عناصر تزئینی گچبری فضای داخلی مسجد جامع قدیم استوکها^{۱۴} و کلوکبند^{۱۵}های گچی هستند. کلوکبند با نامهای دیگری از جمله نقوش مهری، کوربندی یا توییهای ته‌آجری نیز شناخته می‌شود. این نوع تزئین، قسمتی از نمای دیوارهای فضای داخلی را پوشش داده است. کلوکبندها، از زمره الگوها و شیوه‌های تزئینی است که در دوره سلجوقیان رواج پیدا کرده و در بیشتر بناهای دوره ایلخانی نیز وجود دارد. عنصر تزئینی دیگری که تنها انگاره‌هایی از آن باقی مانده، کاشی معرق روی یکی از پشت طاق‌های زیر گنبد است. وجود قطعه کاشی نصب‌شده، این نظریه را تقویت می‌کند که به احتمال زیاد، تمام نمای چهار طرف پشت طاق‌های زیرگنبد چشمه مرکزی پوشیده از این نوع تزئین بوده است.

سلجوقی که تداوم هنری گچبری ساسانی است، دیده می‌شود. گلبرگ‌های داخل شش‌ضلعی‌ها و نقاطی دیگر از طرح این ازاره، دارای حفره‌های کوچک بوده و تداعی‌کننده سبک A گچبری سامره، ملهم از هنر ساسانی است.

شکل ۲۶. طرح تزئینی ازاره مسجد جامع قدیم ملهم از الگوهای هنری پیش از اسلام و قرون اولیه اسلامی (منبع: نگارندگان)

جدول ۱. آنالیز عناصر گیاهی کتیبه‌های قرآنی دوره ایلخانی (منبع: نگارندگان)

نام بنا	الگوهای از فیگورهای تزئینی	آنالیز طرح‌ها
مسجد جامع قدیم مجموعه شیخ احمد جام		طرح پالم، روزت، نقوش کاجی شکل، گل لوتوس، خوشه‌های انگور، برگ مو، برگ‌های کنگر، گل پروانه‌ای، طرح‌های اسلیمی و ختایی، گل‌های چند پر، نقوش تکرار شونده، ساقه‌بندهای ضخیم و توخالی، ترکیب‌بندی گیاهی چندلایه، آژده کاری، قوس‌های حلزونی و منحنی
مسجد کرمانی مجموعه شیخ احمد جام		انواع گل‌های چندپر با گلبرگ‌های گرد، گل چگل پروانه‌ای، گل نیلوفر، گل‌های طبیعت‌گرا، شبه غنچه و برگ‌های ساده، ساقه‌بندهای ضخیم و توخالی، آژده کاری، اسلیمی و ختایی
مسجد جامع مجموعه شیخ عبدالصمد، طنزن		نقوش ملهم از عناصر طبیعی و طرح‌های انتزاعی اسلیمی‌ها و ختایی‌ها، ساقه‌بندهای ضخیم و توخالی، گل پروانه‌ای، نقش پالم، برگ‌های کنگر، روزت، نقوش کاجی شکل، گل لوتوس، خوشه‌های انگور و برگ مو

۴۳/۴۹ درصد بوده است؛ بنابراین کاربرد این نوع گچ در عناصر تزئینی مسجد جامع و خلق آثار زیبای گچ‌بری، نیت هنرمند برای استحکام‌بخشی به این آرایه‌ها و اهمیت آنها را در این فضا نشان می‌دهد. تنها تغییرات فیزیکی که در گچ‌بری‌های این بنا با گذشت زمان و براساس خاصیت گچ، اتفاق افتاده، کدر و چرکین شدن و همین‌طور ریزش قسمت‌هایی از عناصر تزئینی است.

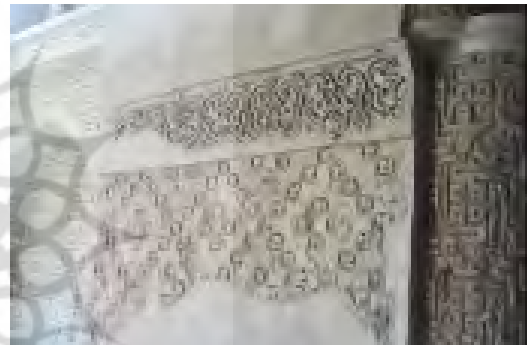
الگوهای ساختاری در معماری و آرایه‌ها

مطالعات پژوهشگران نشان می‌دهد، در گذشته، شیوه‌های به‌کاررفته در بحث مقیاس و اندازه‌گیری در بناها، بر پایهٔ یکان و پیمون^{۱۷} انسانی برقرار می‌شدند که هدف اصلی آنها به وجود آوردن ادراک و احساسی از انسجام در یک یا چند ترکیب بصری بوده است، اما این بدان معنا نیست که تنها انجام محاسبات دقیق سازه‌ای و تحلیل پایداری ساختار و تحمل نیروها را مطالعهٔ تکمیلی و شناخت کالبد معماری و فن ساختمان یا نیارش فرض کنیم. بلکه این مبحث امری است دقیق و پیچیده که وابسته به طراحی و به‌کارگیری آن در ارتباط با بخش‌های مختلف فضاها، کارکرد آن و ساخت‌مایه است (Riahi Moghaddam & Pirzad, 2021).

مسجد جامع قدیم از بناهایی است که با ساختاری متفاوت از دیگر بناهای مجموعهٔ شیخ جام، حاوی زنجیره‌هایی به هم پیوسته از الگوهای مشخص با مؤلفه‌های معماری، هنری و مذهبی است. فضای داخلی این بنا و وسعت شبستانی آن، ضریبی از ابعاد انسانی با هندسه‌ای متوازن و هماهنگ است. درواقع طراحی بنا به‌عنوان الگوی هندسی و تقسیم فضای داخلی آن به محدوده‌های متناسب کارآمد با مقیاس انسانی، مناسب هرگونه تجمع و برنامه‌های آموزشی است؛ به نحوی که تناسبات معماری در اجزا و عناصر سازه‌ای و در ارتفاع بنا بر پایهٔ اصول ایستایی و نیارش صورت‌گرفته و نوع طاق‌ها و نورگیرها، بیانگر طراحی آنها براساس نیاز و روشنایی محدوده‌های تجمع در فضای داخلی بوده است. یکی از مباحث مورد توجه در مسجد جامع قدیم، موضوع سازه‌ای و بارهای وارده و نحوه توزیع آنها توسط عناصر معماری است که سبب تلفیق موزون پارادایم‌های ساختمانی و سازه شده است. با وجود تغییر تنش

شکل ۲۷. بخشی از طرح‌ها و نقوش تزئینی دیوارنماها (منبع: نگارندگان)

شکل ۲۸. کلوک‌بندهای گچی در تزئینات گچ‌بری مسجد جامع قدیم (منبع: نگارندگان)

باستان‌سنجی تزئینات گچ‌بری

یکی از روش‌های کاربردی به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها در زمینه‌های باستان‌شناسی نوین، باستان‌سنجی به‌کمک آنالیزهای آزمایشگاهی، برای دستیابی به نتایج مطلوب برون‌داده‌های علمی است؛ به همین دلیل بخشی از مطالعات مسجد جامع قدیم به‌ویژه برای بازشناسی ماهیت و اصالت آرایه‌های این بنا، به انجام آنالیزها معطوف شد. در این اقدام، قسمتی از گچ‌های تزئینات این بنا با رعایت اصول و قواعد کارشناسی، نمونه‌برداری شد. نتایج آزمایش‌های آنالیزی «XRF»^{۱۶} نشان داد، نمونه‌های گچ‌های آنالیزشده از بقیهٔ نمونه گچ‌های متعلق به فضاهای دیگر مجموعه، از خلوص بالایی برخوردار است. عناصر کیفی و مؤثر این نمونه شامل سیلیس با ۱/۶۵ درصد، عنصر آهن با ۰/۲۹ درصد و سولفات آن حدود

کششی به تنش برآمده از نیروهای رانشی (فشار به طرفین) در بناها، طرح قوسی شکل توپزه‌ها و فرم طاق‌ها سبب شده نیروی وارده از بار عمودی، این توپزه‌ها را تحت تنش کششی قرار ندهد. بنابراین تدبیر معمار در این بنا افزایش خیز قوس این عناصر و همچنین ایجاد پایه‌های طاق‌ها با فرمی چهارضلعی و مربع شکل متوازن، به‌منظور کاستن یا حتی حذف کامل نیروی رانشی بوده است؛ به‌طوری‌که این نیروها، به پایه طاق‌ها و سپس زمین منتقل می‌شود. همچنین جرزه‌های ضخیم پایه‌ها، نقش دیوار برشی را در این بنا ایفا کرده است.

از دیدگاه زیباشناسانه مسجد جامع قدیم، با تلفیقی موزون از هنرهای وابسته به معماری از جمله کتیبه و فیگورهای تزئینی همواره ارتباط خود را با کالبد بنا و نظرگاه آن حفظ می‌کند. این پارادایم‌ها را می‌توان در اصول و قواعدی نظیر بهره‌گیری آگاهانه از قواعد الگوهای بصری آرایه‌ها، گزینش نقش‌مایه‌هایی محتوایی و قیاسی به‌منظور بازنمایی شکوه طبیعت و علم هندسه برای کمال‌بخشی به خوش‌نویسی کتیبه و نمای دیوارها مشاهده کرد که می‌توان این‌گونه نقش‌پردازی و الگوهای تزئینی مسجد جامع قدیم را با تزئینات بناهای ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ مقایسه کرد.

تحلیلی بر کارکردهای گذشته مسجد جامع قدیم

ماهیت و اصالت معماری مسجد جامع قدیم، با وجود حس مشترک عرفانی و روحی معمار و انگیزه‌های زیباشناسانه هنرمند، حاکی از اهمیت آن در میان نوادگان شیخ جام است. به لحاظ موقعیت مکانی نیز، اتصال معماری و هم‌جواری با بنای گنبدخانه، بنا بر تحلیلی منطقی، نشانی از اعتبار و قربت و ارتباطی عرفانی است که در زمان بنیان، بین این دو اثر برقرار بوده است. تنها بوزجانی است که در عصر تیموری این بنا را مسجد جامع توصیف کرده است، اما تدقیق در پلان، نشان می‌دهد، برای این بنا با توجه به مساحت فضای مقابل محراب علاوه بر مکانی برای برپایی نماز، به‌دلیل پایه‌های جانبی طاق‌ها می‌توان کاربری‌های دیگری نیز برای این بنا متصور بود. از جمله این نکات باید به رعایت تناسبات فضایی در طراحی ساختار

معماری آن اشاره کرد که متناسب با کارکردی آموزشی، مناسب تجمعات حلقه‌ای و فرقه‌ای مریدان و تربیت آنها به عنوان یک کانون خانقاهی در کنار مزار شیخ جام بوده است. در این باره، خانیکوف روسی به ویرانه‌های خانقاهی خارج از محوطه اول نزدیک دیوار جنوبی (بقایای مسجد جامع قدیم) اشاره کرده است (Khanykov, 1996). مسجد جامع قدیم علاوه بر این کارکردها، محل تجمع مریدان و عبادت‌کنندگان، تدریس و مکان وعظ و خطابه فرزندان و نوادگان شیخ جام نیز به شمار می‌آمد که در آن به منبر می‌رفتند و مردم را موعظه و نصیحت می‌کردند. افزون بر این مفهوم کتیبه کوفی با مضمون حدیثی آگاهی‌دهنده به مسلمانان در یکی از محراب‌واره‌ها، مؤید زمینه‌های تفکر و عبادت توأم در فضای داخلی مسجد جامع است.

گاه‌نگاری و بانی مسجد جامع قدیم

بنا بر سطور پیشین، عمده مطالعات مسجد جامع قدیم پیش از مرمت و بازپیرایی بنا، توسط معماران اروپایی سنت‌گرا، ویلبر و گلمبک، با رویکردی توصیفی- تاریخی و گاه مقایسه‌ای به انجام رسیده است. ویلبر با عنوان «قسمتی از بنای زیارتگاه»، عناصر هنری این بنا و فیگورهای تزئینی آن را متعلق به نیمه اول قرن چهاردهم میلادی هم‌زمان با اوایل سده هشتم هجری می‌داند. او تاریخ بنای مسجد جامع قدیم را حدود ۷۳۰ ق/ ۱۳۳۰ م ذکر کرده است (Willber, 1986). گلمبک نیز در بحث مطالعات تطبیقی معماری و الگوهای تزئینی، از نقطه‌نظر سبک و شیوه، این بنا را به ثلث اول قرن چهاردهم میلادی منتسب نموده و با آرایه‌های سلطانی (۷۰۱ تا ۷۰۴ ق/ ۱۳۰۴-۱۳۰۱)، مجموعه بایزید بسطامی (۷۱۲ ق/ ۱۳۱۲) و مسجد اشترجان (۷۰۷ ق/ ۱۳۰۷) مقایسه کرده است (Golombek, 1985) (جدول ۲). از جمله تغییرات سبک و شیوه‌های تزئینی که بعد از ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ میلادی پدید آمده، بیانگر افتراقات هنری میان الگوهای تزئینی مسجد جامع قدیم با شماری از بناهای ایلخانی است. «برنارد اُکین»^{۱۸} قدمت مسجد جامع قدیم را اوایل سده چهاردهم میلادی نوشته است (Okane, 2007).

جدول ۲. شیوه‌های تزیینی در بناهای تاریخی بعد از ثلث نیمه اول قرن هشتم هجری

نام بنا	الگوهای تزیینی
بقعه سید شمس‌الدین، یزد ۷۶۷ هـ ق	
آرامگاه سید رکن‌الدین، یزد ۷۲۵ هـ ق	
مسجد جامع ابرقو ۷۳۸ هـ ق	
مسجد جامع ورامین ۷۲۲ هـ ق	

(منبع: نگارندگان)

(شکل ۲۱). در اینجا برای تاریخ بنیان مسجد جامع قدیم دو نظریه وجود دارد. با توجه به کتیبه نویافته مسجد کرمانی (Sabermoghadam, n.d) که زمان برپایی آن را سال ۷۱۸ ق/ ۱۳۱۸ تعیین کرد، بنیان مسجد جامع قدیم به‌عنوان محلی برای برپایی نماز، سخنرانی نوادگان شیخ جام، مکان تدریس و حتی احتمالاً به‌عنوان فضای خانقاهی، پیش از مسجد کرمانی و در حدود سال‌های ۷۱۰ تا ۷۱۲ ق/ ۱۳۱۰-۱۳۱۲ صورت گرفته است. با این وصف «خواجه رضی‌الدین احمد» ساخت این بنا را در حدود ۴۰ تا ۴۲ سالگی آغاز کرده است.

مؤلف روضه‌الریاحین به‌صراحت بنیان مسجد جامع را به خواجه رضی‌الدین احمد متولی (وفات ۷۶۷ ق/ ۱۳۶۵) نسبت داده و نوشته است: «وی این بنا را در کمال تزیین و آیین در جنوبی مزار متبرک شیخ‌الاسلام قدس‌الله سره به اتمام رسانید و املاک بسیار بر آن وقف کرد» (Bozjani, 1966). اگر اشاره «درویش علی بوزجانی» را به زمان وفات «خواجه رضی‌الدین احمد متولی» به سال ۷۶۷ ق/ ۱۳۶۵ موثق بدانیم، با توجه به زمان ولادت و وفات پدرش، شیخ‌الاسلام شهاب‌الدین اسمعیل (۷۳۶-۶۴۶ ق/ ۱۲۸۴-۱۳۳۵)، به‌طور حدودی سال ۶۷۰ ق/ ۱۳۵۸ برای ولادت «خواجه رضی‌الدین» پیشنهاد می‌گردد.

شکل ۲۹. نسب شناسی خواجه رضی‌الدین احمد (منبع: نگارندگان)

می‌رساند، این شاخصه‌ها همچنین، به نوعی مؤید اصالت اثر و اهمیت آن برای بازماندگان و نوادگان شیخ جام است.

نتیجه‌گیری

نتایج این مطالعات تکمیلی نشان داد، مسجد جامع قدیم به دلیل اتصال معماری به گنبدخانه، برای نوادگان شیخ جام، بنایی معتبر با کارکردهای متنوع بوده که به لحاظ بررسی‌های تاریخ معماری در سه مرحله پلان این بنا تغییر کرده است. همچنین با توجه به تجمیع شواهد موجود، مشخص شد این اثر متعلق به ثلث نیمه اول قرن ۸ هجری/ سده ۱۴ و از آثار معماری ایلخانی است که با ساختاری متفاوت از دیگر بناهای مجموعه شیخ جام، حاوی زنجیره‌هایی به هم پیوسته از عناصر و الگوهای مشخص با مؤلفه‌های معماری، هنری و مذهبی بوده و مشابه ابنیه‌ای است که در همان محدوده زمانی ساخته شده‌اند. درنهایت این تحقیقات با بهره‌گیری از نشانه‌های تداخل و تغییرات در پلان معلوم کرد، مسجد جامع قدیم پیش از مسجد کرمانی ساخته شده است. به طور کلی مجموعه شواهدی که در گزارش‌ها و عکس‌های قبل و در حین مرمت مسجد جامع قدیم مطالعه شد، تا حدودی می‌تواند باستان‌شناسان را برای بررسی اسناد کهن در لایه‌های زیرین خاک کمک کند، اما از مهم‌ترین محدودیت‌های این پژوهش، عدم انجام فعالیت‌های باستان‌شناسی، پیش از آغاز برنامه‌های مرمتی بوده است که کاوش‌های پیشنهادی آتی در مسجد جامع قدیم، بیش‌ازپیش عاملی برای شناخت بیشتر این بنا خواهد بود.

سپاسگزاری

وجود ندارد.

منابع مالی

وجود ندارد.

تعارض منافع

بین نویسندگان تعارضی در منافع وجود ندارد.

در اسناد کهن، فرمان‌نامه‌ای از سلطان ابوسعید بهادرخان (حکومت ۷۱۶-۷۳۶ ق/ ۱۳۱۶-۱۳۳۵) حکمران ایلخانی با مضمون «تفویض تولیت اوقاف و خانقاه مزار شیخ جام» باقی مانده است که در این متن اشاره شده از طرف سلطان اسباب عمارت بقعه فراهم است و تولیت اوقاف به رضی‌الدین احمد تفویض شده تا به اهتمام وی این آبادانی و رفاهیت در مزار شیخ جام و اماکن مرتبط با آن صورت گیرد (Navaie, 1962)؛ بنابراین اگر آغاز حکومت سلطان ابوسعید را هم‌زمان با تاریخ این فرمان‌نامه بدانیم، مسجد جامع قدیم باید در همان فاصله زمانی و پیش از سال ۷۱۸ ق/ ۱۳۱۸ بنیان شده باشد.

بحث

به‌طور عمده این پژوهش، یکی از بناهای مجموعه شیخ احمد جام، موسوم به مسجد جامع قدیم یا مسجد عتیق را در قالب تک‌نگاری (Monographic) با هدف مطالعه و بررسی و تحلیل یافته‌های معماری و عناصر تزئینی مورد بررسی و مذاقه قرار داده است؛ تا تحلیل و تطبیق شواهد موجود اعم از اجزا و عناصر ساختمانی و الگوهای آرایه‌ای به گاه‌نگاری اثر منجر شود. بر مدار این جستارها، مسجد جامع قدیم، در قالب مطالعه رویدادهای معماری و مرمتی، فن و نیارش، مقایسه و تطبیق الگوهای ساختمانی، کارکردهای فضای مسجد، مطالعه الگوهای تزئینی و گاه‌نگاری و بانی آن مورد بررسی جامع قرار گرفت. درحقیقت مسجد جامع قدیم به دلیل وجود الگوهای معماری و عناصر آرایه‌ای، از شاخص‌ترین بناهای مجموعه شیخ احمد جام در عصر ایلخانان به شمار می‌آید. این ویژگی‌های بارز در ساختار معماری و تزئینات بنا قابل‌تأمل و بررسی است. با وجود بناهایی از قرن ۷/ سده ۱۳ به بعد در مجموعه شیخ جام، بنای مسجد جامع قدیم از دیدگاه هنر معماری ایرانی و کاربرد کهن الگوهای گچ‌بری پیش از اسلام و سده‌های اولیه اسلامی، از جایگاه ویژه‌ای در این مجموعه برخوردار است. با توجه به اینکه این بنا در کنار گنبدخانه مجموعه و پس از آن بنیان شده و ارتباط فضایی و کارکردی آنها را به اثبات

پی‌نوشت

۱۲. منظور این سخن این است که مردم در دنیا در حال غفلت به سر می‌برند. درحقیقت این نوع سخنان کنایه از قصور درک و فهم انسان از دریافت حقیقت هستی هستند. آن‌گونه که نفوس انسان‌های عادی در خواب دچار چنین حالتی می‌شود؛ بنابراین ما در یک خواب طولانی از غفلت از معارف دین به سر می‌بریم؛ از این جهت بیشتر مردم در دنیا مانند آدم‌های در خوابند نسبت به آخرت. وقتی که مردند می‌بینند که از آنچه را که در دنیا کسب کرده‌اند چیزی با خود ندارند.

۱۳. به معنای «مالک مُلک و مَلکوت» و متصرف در همه عوالم و مستغنی در ذات و صفات است که هر مخلوقی به وی نیازمند است. اسم مبارک الملک از اسماء الله بوده و خواص و فضیلت ذکر آن برای مال و ثروت و روزی، برای رسیدن به عزت و بزرگی و مقام رفیع است.

۱۴. در هنر اسلامی به قطعاتی از گچ‌بری گفته می‌شود که در دوره ساسانی توسط هنرمندان بر نمای دیوارها و ستون اجرا می‌شد و در عصر ایلخانی نیز ادامه یافت.

۱۵. «کلوک» در واژگان معماری سنتی به یک چهارم آجر گفته می‌شود (Mehdizadeh, 2005).

۱۶. دستگهی است برای اندازه‌گیری طول موج و شدت امواج فلورسانس ساطع‌شده از اتم‌های مختلف در نمونه که نتیجه آن شناسایی نوع و میزان عناصر ماده است. دستگاه XRF کاربرد وسیعی در بسیاری از علوم دارد و امروزه به دلیل پیشرفت‌های شگرف در این زمینه به صورت یکی از وسایل ضروری در آزمایشگاه‌های پژوهشی در آمده است.

۱۷. پیمون یا مدول اندازه پایه‌ای است که اندازه همه بخش‌ها و اندام‌های یک ساختمان و فضاها بر پایه آن به دست می‌آید (Riahi Moghaddam & Pirzad, 2021).

1. Typology
2. Mac cool
3. Lisa Golombek

۵. نیارش عبارت است از شناخت کمیت و کیفیت نیروی مصالح ساختمانی و معماری سنتی ایران (Memarian, 1988)

۶. نوعی طاق برای پوشش برای راهروها و سقف‌هایی با دهانه کوچک مورد استفاده قرار می‌گیرد و مراحل آن ساختن گلوبی در دو طرف و پوشش طاق در ناحیه وسط است (Zomorshidi, 1999).

7. Dies

۸. به این طاق دسته زنبیلی هم گفته می‌شود. این طاق در کناره‌های خود کمی گرد می‌شود که شکل دسته پیدا می‌کند.

۹. توجه عمیق و علاقه بسیار به مسائل مرمت و حفظ آثار باستانی باعث شد که ایرادات و انتقاداتی نسبت به اصول منشور آتن از طرف شخصیت‌های هنری دنیا عنوان شود. بدین ترتیب در اصول منشور آتن تجدیدنظر شد و با وسعت دید بیشتری که حاوی نظرات جدید و مباحث تازه باشد به‌روزرسانی شد. به همین ترتیب دومین «کنگره بین‌المللی معماران و تکنیسین‌های بناهای تاریخی» از ۲۵ تا ۳۱ مه ۱۹۶۴ م/ ۱۳۴۳ ش در شهر ونیز تشکیل و اصول جدید تحت عنوان قطعنامه ونیز، تصویب شد.

۱۰. سونداژ یا گمانه به چاهک‌هایی کم‌عمق گفته می‌شود که برای مطالعات متنوعی از جمله وضعیت لایه‌های زیرین خاک حفر می‌گردد.

۱۱. با سپاس از آقای عبدالله معنوی ثانی مسئول بخش اسلامی موزه ملی ایران برای یاری نگارندگان در خوانش کتیبه.

18. Bernard Okane

References

- Asefi, M., & Radmehr, M. (2014). Promotion of Improvement of Physical Heritage on the Technical Area and Architecture Restoration with an Attitude of Reconciliation Between the Two Attitudes. (16). <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id>
- Ayatollahzadeh Shirazi, B. (2003). Preservation of historic monuments. *Haft shahr*, 1(11), 6-13. http://www.haftshahrjournal.ir/article_8585.html
- Blair, S. (2008). *Ilkhanid Architecture in Natanz* (kavoosi, Trans.). Tehran: Farhangestan-e Honar Publications .
- Bozjani, D. (1966). *Rozatol riahein Tryning: moayed*. Tehran: Nashre ketab Publications .
- Daneshdost, Y. (1985). points of it's about The Historical complex of sheikh Ahmad-ejam Article. *Journal of Athar*(10-11), 58-76 .
- Dodds, J. (1992). *Al-andalus, The Art of eslamic spain, Metropolitan museum of Art* New York .
- Galdieri, E. (1991). *Isfahan Jame Mosque* (Jabalameli, Trans.). Isfahan Cultural heritage publications .
- Golestan Palace photo and file archive .(2020) .
- Golombek, L. (1985). Construction courses of The Historical complex of sheikh-ejam tomb. *Athar*, 10-11(1), 16-57. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/624572>
- Hamzavi, Y., & Asalani, H. (2012). *Architectural design of Pire Bakran tomb*. Esfahan: Goldasteh Publications .
- Hamzelo, M. (2002). *Applied Arts in Soltanieh*. Tehran: Makah Publications .
- Khanykov, N. (1996). *Khanykov itinerary* (Y. Bigonah, Trans.). Mashhad: Astan .
- Mehdizadeh, M. (2005). *dictionary of terms of traditional architecture and its use in Persian language and literature*. Mashhad :Sokhan gostar Publications .
- Mehryar, M. (1985). Preliminary survey of the Borojerd Jame Mosque. *Athar*, (10-11), 78-164 .
- Memarian, G. (1988). *Technique of vaulted structures in the Iranian Islamic architecture*. Tehran: University of Science and Industry publications .
- Navaie, A. (1962). *Historical documents and letters of Iran*. Tehran: Nashre ketab Publications .
- Nikzad, Z., & Abuei, R. (2017). Conservation of Architecture and its Relation to the History of Architecture: A Glance on Conservational Experiences in Iran. *jias*, 6(11), 169-188. <http://jias.kashanu.ac.ir/article-1-1386-en.html>
- Okane, B. (2007). *Timurid Architecture in khorasan* (Akhshini, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications .
- Pirnia, M. K. (2016). *Future architecture in Iran, Tryng: Memarian*. Tehran: Published by Author .
- Riahi Moghaddam, S., & Pirzad, Y. (2021). *Introduction to process of study and conservation architectural heritage*. Tehran: Sorosh danesh Publications .
- Sabermoghdam, F. (2004). *The mausoleum/Architecture of sheikh Ahmad-e jams tomb*. Mashhad: Sonboleh publications .
- Sabermoghdam, F. (n.d). *Jam Heritage, A new look at the historical complex of Sheikh Ahmed-ejam*. No published .
- Shafizadeh, A., & Ebrahimi, M. (2021). Reflections on the Structures and Developments of the Architecture of the Monastery and the Tomb of Sheikh Shahab Al-Din Ahri in the Sixth to Eleventh Centuries A. H. *Archaeological research*, 11(28), 243-261. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.21496.2126.261>

- Taghizade, A., & Alimohammadi Ardakani, J. (2017). Analysis of the Inscriptions as Advertising Media in Persian Architecture. *NEGAREH*, 12(41), 80-93. <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=666167>
- Talebi, Z. (2000). *mosque as a social solidarity base* Library of mosques architectural articles ,
- Technical reports of Jam Tomb. (n.d). *General Administration of cultural heritage*. Tourism and handicrafts, khorasan-e Razavi .
- Upham Pope, A. (1986). *Iranian architecture* (Afsar, Trans.). Tehran: Yasavooli publitions .
- Willber, D) .1986 .*Islamic architecture of Iran, at the Ilkhanid period* (faryar, Trans.). Tehran: Elmi & farhangi Publications .
- Zomorshidi, H. (1999). *Arch in Iranian architecture*. Company of civil reform and improvement Iran.

